

ЗВ'ЯЗКИ ЗІ СХОДОМ ТА СХОДОЗНАВСТВО
У КИЄВІ Й НАДДНІПРЯНЦІНІ В СЕРЕДНІ ВІКИ

Зв'язки з народами Сходу та зазнайомлення з ними наших предків сягає у давню давнину ще родової доби. На терені України знайдено певну кількість річей¹, що походять зі стародавнього Єгипту, помічається давній вплив Ірану часів Сасанідів, слово “книга” у загальному значенні письмєнного знаку, як гадають прийшло до нас з Асирії через Вірменію¹, назва наших стародавніх степових могил — *курган*², іранського, мабуть ще скіфського походження.

Назви наших головних річок — *Дніпро*, *Дністро*, *Дін*, *Дінець* — мають у своїй основі теж скіфське (нині осетинське) слово “дон”, що значить “вода”, “річка”. За свідченням Йордана у п'ятому віці гунни звали Дніпро “вар”, ц.[еб] т.[о] “балка”, “поглиблення”, “долина”. Інші тюрки, що прийшли до нашої країни після гуннів, називали Дніпро “*Озу*” або “*Їзу*” з аналогічним значенням³.

Відомі й ранні тюркські назви міста Київа — Гур-Керман або Ман-Керман, ц. т. “Велике місто”⁴. У половців Чернігів звався Кай від назви тюркського племені Кайи, яке перебувало певний час в районі цього міста⁵. Плем'я це в свою чергу згадується у нашому літописі під роками 1151, 1162, 1170, як мешканці Київського князівства, й під 1185 роком — Чернігівського.

Пізніші зв'язки Києва з тюркськими народами значно поширюються. Кочові племена печенігів, потім половців у якійсь мірі брали участь у формуванні Київської держави. Спеціально на цьому засновував свою теорію видатний історик стародавньої Русі [В. О.] Пархоменко⁶. Деяка частина тюрк, що ще за татарських часів осіли на території Київщини, воювали у спільці з київськими князями. Це були берендеї, тюрки, чорні клобуки. Отже, за тих часів у Київі безперечно добре знали життя, побут і мову цих народів⁷.

Ще тісніше історія Києва та Київської держави була пов'язана з Хазарією. Історія цих взаємин досі по-справжньому не вивчена, вона і зараз викликає гострі дискусії, що й досі мають актуальне значення для сучасного читача. За всіма даними Хазарська держава була старша від Київської держави. Один час, десь у восьмому віці вона поширювалася геть далеко до самих Карпатів, отже Київ входив до неї.

¹ Див. Етимологічні словники старослов'янської мови Фасмера, Міклопича.

² За перською мовою це було б “гур-хане” в значенні “могила-лім”. В українській мові, власне, словом “курган” визначали лише велику степову могилу. Невеличкі могили так і звалися “могилами”, як от ми бачимо у творах Т. Шевченка тощо. Див. Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем, Москва, 1827, стор. 237 (“Словник” під словом “курган”).

³ Н. И. Ашмарин. Болгары и чувашы. Изв. Общ-ва археологии, истории и этнографии при Казанском университете, т. XVIII, 1902, стор. 51—55. А. П. Ковалевский. Чувашы и болгары по данным Ахмеда-ибн-Фадлана. Чебоксары, 1954, стор. 19.

⁴ Omeljan Pritsak. Eine altaische Bezeichnung für Kiew. “Der Islam”, В. 32, Heft 1, стор. 1—13 (відбитка).

⁵ T. Lewicki. Sur La ville Comane de Qay. Vznik a počátky Slovanu T. II. Praha, 1958, стор. 13—18.

⁶ Див. його: “У истоков русской государственности”, 1924. “Русь в IX столетии”. 1917. “До питання про норманське завоювання і походження Русі”, 1938. “Перша точна дата існування держави Русі”. 1938.

⁷ В. О. Пархоменко. Київська Русь і печеніги. 1927. Русь і печеніги. 1929. Про культуру тюрків нашого степу IX—XII ст. 1928. Київська Русь і Хазарія. 1927.

Орфографію збережено — В. Р.

Київський літопис у вступній частині ототожнює назву скіф з хазарами й відзначає, що ті булгари, що прийшли на Дунай у VII віці разом з Аспарухом, “придожа от скуфь, рекше от козарь”⁸.

А тим часом майже безпосередно далі, даючи огляд слов'янських племен, той же літопис каже про уличів та тиверців які жили “по Дністру и до самого моря”, що греки звали їх “Великая скуфь”⁹.

З того ж літопису ми знаємо, що в IX віці хазари брали данину з полян, в'ятичів і навіть сіверян¹⁰. Отже, з погляду тих часів і ці племена входили до складу хазарської держави. Не дивно, що в міру того як складалася Київська дружина, на протязі дев'ятого віку, Київські князі починають прикладати до себе хазарський титул Каган. Про це свідчать різні джерела. Вперше “Каган русів” згадується у Бертинських анналах 839 року. Ібн-Русте, користуючись більш раннім джерелом, спільним в даному разі з автором Худуд-ал-алам і Гардізі, каже, що “руси мають царя, який зветься хакан-рус”. Пізніше митрополит Іларіон у своєму “Слові о законі і благодаті” зве київських князів Володимира і Ярослава каганами. В “Слові о полку Ігоревім” Олега Святославича названо каганом. Нарешті в Софійському соборі у Києві є графіті XI—XII віку: “Спаси, господи, кагана нашего”. Можна вважати, що тут титул “каган” вже просто починає визначати загальний вищий титул володаря. Так, у листі до імператора Василя I Македонянина, датованого 871 роком, західний імператор Людовик II відзначає, що титул кагана носять володарі таких народів: аварського, хазарського, болгарського й норманського¹¹. Щодо перших трьох, споріднених мовою й походженням, це зрозуміло, під норманським каганом, мабуть, треба розуміти Київську Русь, бо й самий лист написаний у зв'язку з тим, що певна група воїнів “Русі” відправлялись з Візантії через германські землі до себе на північ. Східні автори довго вважали, що межі Хазарії простягаються до Карпатів. Так, ал-Мас'уді, розповідаючи про слов'янські язичські храми каже, що один з них стоїть “на тих горах, про які кажуть філософи, що вони належать до високих гір світу”¹². Переказ цей позичений ал-Мас'уді у письменника X віку Абу-Ма'шара й під “філософами” тут мабуть треба розуміти ал-Кінді та його учня ал-Сарахсі¹³. Закарія Казвіні у своїй “Космографії”, виданій Ф. Вюстенфельдом¹⁴, визначає поселення слов'ян таким чином: “Земля слов'ян [знаходиться] у західній частині шостого й сьомого “клімату”¹⁵. Це є земля, що межує з землею хазар у найвищих частинах візантійських гір”¹⁶.

За текстом можна бачити, що згадані тут гори знаходяться у тому районі, де межують землі хазар, слов'ян у “горах Візантії” (ар-Рум). Це можуть бути тільки Карпати. На це вказує і те, що тут іде мова про поселення слов'ян саме в західній частині 6-ої та 7-ої географічної смуги. Східні слов'яни тут мабуть зараховані до держави хазар. Зараз же після цього місця іде довідка з Ібн-ал-Кяльбі про фантастичну генеалогію слов'ян та інших народів від Ноя, а потім у скороченому

⁸ Повесть временных лет. Изд. АН СССР, ч. I, 1950, стор. 14. Це ототожнення походить з “Хроніки” Георгія Амартолі.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же, стор. 16. Також під роком 859. Там же, стор. 18.

¹¹ М. И. Артамонов. История хазар. Ленинград, 1962, стор. 366, прим. 5.

¹² Maçoudi. Les Prairies d'or. V. IV. Paris. 1865, стор. 58.

¹³ Антологія літератур Сходу. Упорядкування А. Ковалівського. Харків, 1961, стор. 364, 445—446.

¹⁴ El-Cazwini's Kosmographie, herausgegeben von F. Wustenfeld. Göttingen: 1848. Є також рукописний примірник цього твору у бібліотеці Ак. наук СРСР. № D 174. (V. Rosen. Les mss. arabes de l'Institut des Langues Orientales. №65).

¹⁵ Ц. т. географічних смуг, на які арабські географи поділяли поверхню землі.

¹⁶ Згадане видання Ф. Вюстенфельда, арабський текст, стор. 413.

вигляді перекази розділів ал-Мас'уді про слов'ян та слов'янські храми, в тому числі й про той храм, що стояв на горі, про яку кажуть філософи, що це одна з високих гір світу.

З повнішого тексту у ал-Мас'уді ми знаємо, що ця гора звалася Чорною горою, що знов-таки, здається, вказує на відомий гірський масив Черногор[и] на Карпатах.

Що стосується Києва, то можливо, що в ранній період до утворення Київської держави хазари збудували тут свою фортецю, про що одначе ніяких конкретних вказівок немає. В усякому разі, погляд, ніби саме хазари були засновниками міста Києва, не має жодних підстав¹⁷. Цьому суперечать безпосередні вказівки літопису, що хазари володіли Київом в усякому разі значно пізніше основоположників міста Кія, Щека й Хоріва¹⁸, та й археологічні [дані]. Але в дальшому хазари підтримували тісні зв'язки з Київом. У 945 році ми бачимо, що у Києві жили хазари, бо деякі, здається, були навіть серед воїнів князя Ігоря, які приносили присягу у зв'язку з укладанням угоди з Візантією¹⁹.

Розгром Хазарії Святославом у 985 році, певно, не знищив хазарської держави, але поставив Хазарію в залежність від Києва. Коли Володимир за оповіданням того ж літопису у 986-му році задумав прийняти якусь чужу віру, то до нього, між іншим, прийшли й "жидове козарьстии"²⁰. Характерно, що прийшли, власне, не хазари, а саме євреї, бо на той час самостійної Хазарської держави вже не існувало. Це potwierджується й тим, що на запитання Володимира "Де ваша земля", послі не вказують на Хазарію, а на Єрусалим, що й дає князю відмовитися від прийняття їхньої релігії. В дальшому, згідно літопису, хазари грають значну роль на північному Кавказі, зокрема у Тмутараканському князівстві. Так 1023 року князь Мстислав іде на Ярослава з хазарами і косогами з Тмутараканю на Київ. Ярослав був у Новгороді, а кияне його не прийняли, внаслідок чого Мстислав зайняв Чернігівський стіл²¹. Видатну роль грали хазари також у зв'язку з пригодами князя Олега Святославича у роках 1079 та 1083²².

Такі є безпосередні дані про зв'язки Хазарії та хазар з Київом та Київською державою. Тим часом, вивчення різних додаткових джерел, надто східних, вказує на те, що роль хазар в історії нашої старої державності була і значно більшою й довшою, й простежується вона аж до самої татарської навали.

Ці ідеї про Хазарську Русь, про те, що лівобережна степова держава Мстислава, що спиралась на Чернігів та Тмутаракань, уявляла собою не випадкове утворення хороброго князя, були розвинені ще відомим істориком О. Пархоменком²³.

Видатний дослідник історії Хазарії ізраїльський учений доктор Абр. Н. Поляк²⁴ нещодавно висунув дуже цікаву концепцію Хазарської Русі для пізніших часів XII і XIII віків, ц. т. вже певного занепаду Київської держави. Він викладає їх у своїй дуже змістовній статті у збірнику "Восточные источники по истории народов

¹⁷ Мальшевский. Труды 3-го археологического съезда. 12.II.1878. Його ж Труды Киевской духовной академии. Н. В. Закревский. Описание Киева, 1868, стор. 311. (Т. 1—2).

¹⁸ Легенда про те, що поляне дали в данину хазарам по мечу з дима, що було вже після смерті трьох братів (там же, стор. 16), а також саме при оповіданні про захоплення Києва Аскольдом і Діром під 862 р. (Там же, стор. 18).

¹⁹ Там же, стор. 39.

²⁰ Там же, стор. 60.

²¹ Там же, стор. 92.

²² Там же, стор. 135.

²³ Див. його "Київська Русь і Хозарія", 1927 та інші.

²⁴ Див. його роботи на івриті: Hazařijah. Тель-Авів. 2-е вид. 1944 р. Hatağirut ha Chazarim. Істор. журнал "Zion". Єрусалим, Нова серія, т. IV, липень 1941 р.

Юго-Восточной Европы”. Москва. 1964, а саме: А. Н. Поляк. “Новые арабские материалы позднего средневековья о Восточной и Центральной Европе”. Підрозділ цієї великої роботи “Хазария и Русь” розглядає згадану вище тему. Треба зазначити, що в частині, писаній російською мовою, показано переважно важливий фактичний матеріал, тим часом як у англійському резюме висновки подані глибше й дещо відмінно від основного тексту²⁵.

А. Поляк вказує на те, що у XII—XIII віках на обох берегах долини Волги були значні поселення русів, які походили переважно з Галицького князівства. Ці поселення разом з іншою місцевою людністю утворювали так звану Хазарську Русь, яка була пов'язана з Галицькою Руссю. Значна частина цього люду були вільні люди, бродники, і через них, наприклад, галицький князь Ярослав Осмомисл (1152—1187), за виразом “Слова о полку Ігоревім”, “стріляв у далеких султанів з золотого батьківського престолу”. Азербайджанський поет Хакані пише про “русів та хазар”, які у 1175 році разом воювали у Шірівані. У той же час ал-Ідрісі у своїй праці, закінченій коло 1154 року, вказує на видатну роль, яку грали руси в Хазарії, причому походили вони не з Київської землі, а далі з заходу, з країни сусідньої з Угорщиною та країною *مغولبة*, ц. т. Гуцулія²⁶. Відомості Хакані та грузинської хроніки свідчать про зростання значення Хазарії у XII—XIII віках. При цьому воюючи цього району, що здобували славу своїми героїчними вчинками, були відомі і в Києві, і в західних галицьких землях як “хазари”. Цим пояснюється те, що київський воєвода Іван Захар'їч, що з наказу київського князя Святополка воював з половцями у 1106 році, за літописом зветься “Козарин”²⁷. Разом з тим, як каже А. Поляк в англійському резюме, “епічний галицький герой” Михайло так само зветься “хазарином”, хоча сам був воїн з Галича, що потрапив до Києва. А. Поляк простежує далі, як ця Хазарська Русь підчас нападу татар спочатку залишилась тільки на правому березі долини Волги, а потім, коли ставка ханів Золотої Орди остаточно затвердилась на Ахтубі на місці колишнього Саксину, коли навколо неї згуртувалися маси кипчаків, згадана Хазарська Русь щезла остаточно десь у XIV віці. Разом з тим дослідник вказує на те, що українські істориографи XVIII віку, що писали про походження українського козацтва, виводили його між іншим від хазар з країни Гірканії. Вживання останньої назви, на думку А. Поляка, вказує на використання давніх джерел, бо Гірканія ототожнювалась з Хазарією саме у письменників раннього середньовіччя²⁸.

Наявністю цієї Хазарської Русі десь у X—XII віках, на мою думку, слід пояснити й те, що серед пантеону Володимира 980 року ми бачимо божество Хорс. Серед зображень богів, поставлених у той час з наказу Володимира “зовні двора теремного”, Хорс згаданий на другому місці після Перуна. Отже, якщо Перун був головним божеством Київської держави й княжого роду Ігоревичів, тоді Хорс був божеством країни, яка відігравала так само видатну роль у цій державі. Виходячи з уявлень “природно-мітологічної теорії”, різні дослідники, особливо Ф. Корш, вважали, що ім'я Хорс пов'язане з іранським словом, яке визначає сонце (перське “хуршід” тощо) й тим самим привлащували йому “соняшну природу”. Відповідне же місце у “Слові о полку Ігоревім”, де сказано, що князь-чаклун Всеслав

²⁵ Згадане видання, стор. 43—47 та 64 (The Russia and Khazaria). У резюме звернено, між іншим, певну увагу на це питання з погляду історії України. Можливо, що деяка розбіжність виникла внаслідок того, що, як каже редакція у примітці на стор. 29, російський текст статті підлягав “мінімальному стилістическому редакуванню”. (Див. понівечіння української мови на стор. 44, прим. 70).

²⁶ Про цю країну у нього: “Géographie d'Edrisi”, II, 1840, стор. 382, 391, 404.

²⁷ Повесть временных лет, 1950, ч. I, стор. 186.

²⁸ А. Поляк. Згадана стаття, стор. 44. Див. також М. Грушевський, Історія України-Руси, VII, стор. 66 і далі.

“въ ночь влькомъ рыскаше: изъ Кыева дорискаше до Курь Тмутараканя, великому Хрсьови влькомъ путь прерыскаше”²⁹ — тлумачилося в той спосіб, що Всеслав перебігав шлях сонцеві. При цьому мається на увазі, що він встигав пробігти цей шлях до півнів, ц. т. до сходу сонця. Дійсно, у першій частині цього абзацу вже прямо сказано, що князь добігав до Тмутараканя “до півнів”. В такому разі перебігання шляху Великому Хорсові мусить визначати щось інше. В такому разі імовірним є погляд Е. В. Анічкова, що “великий Хрсь — *ponen gentis*, а отсюда *ponen Iosі Велик Хрсь*, т. е. обширна та местность, где поклонялись Хрсу, а ее пробежал Всеслав в одну ночь”³⁰. Анічков вважає, що ім'я Хорс тюркського походження й що це було божество тюрків, які, мовляв, і в XII віці ще залишались язичниками. Тим часом ми маємо інше свідчення, яке вносить більшу ясність у це питання. Апокрифічний твір “Бесьда трех святителей” в різних редакціях має вставки, які відбивають прагнення староруського автора поєднати якомсь язичьких богів часів Володимира з християнським навчанням, визнавши їх або згідно з навчанням Евгемера за великих людей давніх часів, колишніх царів та героїв, яких нащадки хибно почали вважати за богів, або просто оголосивши їхні імена за імена янголів. Таким чином, в Апокрифічний твір “Бесьда трех святителей” якийсь староруський автор переписуючи вставив таке місце: “Два ангела грома есть, еллинский старец Перун и Хорсь жидовин, два еста ангела Молжина”³¹. Не провівши ніякого спеціального дослідю цього тексту, В. Й. Мансікка безпідставно вважав, що ця вставка пізнього походження й належить до тих часів, коли імена стародавніх місцевих богів зробились майже невідомі. Він робить припущення, що тут в уяві переписувача Перун відповідав Аполлону, а Хорс — біблейському Нахору³². Для таких висновків немає жодних підстав. Аполлон ніколи не був “громовим” божеством. Якщо біблейське ім'я Нахор інколи замінюється ім'ям Хорс, то це лише вказує на ту ж тенденцію якомсь зберегти ім'я улюбленого язичького божества, знайшовши для нього якусь зачіпку у біблійній номенклатурі.

Правда зіставлення імені Хорса і Нахора могло іти від тих же хазар. Та частина населення Хазарії, що прийняла юдаїзм, усяково силкувалась довести, що вони таки нащадки Авраама. Тим часом, у Біблії один Нахор згадується як дід Авраама (Быт., 11, 22—25), а другий — як його брат (Быт., 11, 26, 27, 29). Останній вважався родоначальником арамейців (Быт., 22—20—24), отже був язичником. Зрозуміло, що і той і другий міг викликати значний інтерес серед населення Хазарії, що трималося традиції юдаїзму. Отже, намагаючись перетворити Хорса в історичну особу, яку, мовляв, потім хибно вважали за бога, можна було притягти саме одного зі згаданих біблійних Нахорів.

Що ж до “Бесіди трьох святителів”, то в ній ясно видно, що автор вставки знав, хто такі були боги Перун і Хорс, бо інакше в пізнішу добу йому ні для чого було б взагалі їх згадувати, а особливо робити їх янголами, в той час коли вся “канонічна”, не апокрифічна література одногосно вважала старих богів за бісів. Вставка очевидно дуже рання і походила з тих кіл християнського духовництва, які не відірвалися від народних мас, від своєї старої питомої культурної традиції, ураховуючи ту повагу, яку мало в той час писане слово, силкувались “вписати” у “писане слово” те, що їм було дороге зі своєї старовини. Отже треба розібратися

²⁹ Слово о полку Игореве. М.—Л., 1950, стор. 26.

³⁰ Е. В. Анічков. Язычество и древняя Русь. СПб., 1914, стор. 341.

³¹ Текст цей є у рукописі цієї “Бесіди”, що належав колись Соловєцькому монастирю. Згодом фонд цей знаходився у Казані, де ним користувався Оп. П. Шапов (ЖМНП, т. 117, стор. 8, “Русский филологический вестник”, т. 35, с. 234. Сочинения, ч. 1—3. СПб. 1906—1908. Собрание сочинений. Дополнительный том. Иркутск, 1937.

³² V. I. Mansikka. Die Religion der Ostslaven. I. Quellen Helsinki. 1922, стор. 202.

у цьому свідченні. Що Перун є “янгол грома” річ ясна й потверджує те, що книжникові було добре відомо. Значить і те, що Хорс так само був “богом грома”, так само вірно. Чому все ж Перун «еллінський “старець”», теж ясно — автор ототожнює його з еллінським Зевсом і цим надає йому більше значення в очах тих, хто з прийняттям християнства перейнявся повагою й до грецької культури взагалі. Чому Хорс “жидовин”? Звичайно й тут має значення зіставлення з Нахором. В разі суперечок автор вставки в апокриф міг послатися на Біблію. Але так само, як київський Перун сам по собі нічим не був пов’язаний з Зевсом, ще в меншій мірі Київський Хорс не мав нічого спільного з біблійним Нахором. Значить відносно нього назва “жидовин” могла визначати лише те, що він був пов’язаний з “єврейською” країною Хазарією, з язичькими традиціями народів, які населяли цю Хазарську Русь. Ця країна й її традиції не була чужа Києву, оскільки київський князь навіть носив титул Кагана.

Таким чином, якщо шукати опори для такого роду висновків у етимологічному тлумаченні власних імен, то ім’я *Хърсъ* або *Хръсъ* треба пояснювати з тієї галузі тюркських мов, якою розмовляли гунни, булгари, авари і хазари. Залишком цих мов у наш час є чуваська мова. Отже в чуваській мові — Хурса, хогса *Хорс* — “криця”³³. Звичайно, слід ще розглянути це слово з погляду історичної фонетики. Форма з “о” тут первісна. Кінечне а цілком відповідає старослов’янській голосній “ъ”. Лишається ще зважити, який звук у старовинній хазаро-булгарській мові відповідав чуваському “ç”. Слово це, можливо, пов’язане з чуваським дієсловом херт — “калити, накалювати”, також “бити, шмагати”³⁴. (Це між іншим відповідало б народній етимології імені Перун — “той, що вдаряє”). Треба відзначити, що і за раніших часів слово Хурса входить до назв чуваських божеств: Хурса суратан тура — “бог, що родить крицю”, — Тенчене наклах, пишалах, тереклех курекен тура — “бог, який вносить у весь світ міцність, кріпкість, сталість”. Далі — Хорс антаран тора — “Бог, що скидає крицю”, нарешті в жіночій формі — Хурса суратан ама — “мати, що народжує крицю”³⁵. Звичайно, така форма імені божества іде за певним стандартом і мабуть сама по собі досить нова, як це ми бачимо, наприклад, у латиській пізній язичькій номенклатурі в комбінації зі словом “mate” — “мати”. Однак пояснення назви у селі Хурамал, де йде мова про вище божество світу, все ж знаменне.

Тим часом, пояснення Хорса як єврейського янгола, чи навіть зіставлення його з Нахором мало на меті так чи інакше ввести його в систему християнської або іудейської релігії. Інші книжники не могли йти так далеко. Відкидаючи культ язичьких богів, вони хотіли оправдати все ж своїх предків у тому, що вони їм вклонялися. При цьому, оскільки Перун уже був ототожнений, [з’являється] египетське пояснення, що, мовляв, ці боги були лише видатні люди давніх часів. Ось яким чином, на мою думку, повстав такий текст апокрифа “Слово и откровение святыхъ апостоль”: “и да быша разумьли многии челоувци, и в прельсть велику не впадут, мняще богы многи, Перуна и Хорса, Дья и Трояна, и инии многы, ибо яко то челоувци были сут старьишины, Перунъ в елиных, а Хорсъ в Кипрь, Троянь царь в Римъ, а друзии другде, ну добрии мужи бяху, а друзии разбоиници. Таковыя богы прозваша мнози челоувци, и тако им начаше трьбы покладати...”³⁶ Звідси ясно, що автор чи перероблювач цього тексту повністю відкидав культ

³³ Н. И. Аппмарин. Словарь чувашского языка. Вып. XVI, Чебоксары, 1941, стор. 229. (“Сталь”).

³⁴ Там же. Выпуск XVII, 1950, стор. 55.

³⁵ Там же, Выпуск XVI, стор. 229–230. У першому й останньому прикладі відомості походять з села Хурамал б. Уфимської губернії. Другий приклад з праці: В. К. Магницкий. Материалы для исследования старой чувашской веры. Казань, 1878, стор. 63.

³⁶ V. I. Mansikka. Op. cit., стор. 201.

язицьких богів, вважаючи його за “прикре непорозуміння”. Але сприйнявши разом з християнством елементи античної культури, книжник хоче вивести язичкі божества своєї батьківщини все ж з античної старовини. Це йому легко шастить відносно Трояна, який таки дійсно мабуть був пов'язаний з римським імператором Трояном. Перуна він так само легко ототожнив з Зевсом, тому він і став “старшином” у еллінів. Тим часом, автор тексту шукає, з ким би зіставити Хорса. Читання “Хорс на Кипр” цілком незрозуміле, бо на Кіпрі, як відомо, панував культ Афродіти. Отже, я гадаю, що замість Кіпра треба читати Крит. Тоді ми маємо подвоєння — Хорс теж є Зевс, який мав свій культ саме на цьому острові, на якому він народився. Відомості про це книжник безсумнівно міг мати з дуже поширеної в свій часі хроніки Георгія Амартоли, де евгемерична теорія подана дуже чітко. Там, між іншим, сказано, що серед “князів”, які потім були вшановані як боги “яко в Критъ сы Зевесь почтеньъ бышь, а сын в Аркади Ермии, а в Индии Дионус...”³⁷

Зміну назви *Крит* на *Кипр* міг легко зробити один з дальших переписувачів.

Зв'язки Подніпров'я й Києва з Вірменією також сягають дуже давніх часів. Не раз звертала на себе увагу виразна паралель між літописним оповіданням про заснування Києва Києм, Щеком та Хорівом і аналогічним оповіданням вірменського історика VII—VIII віку у хроніці вірменської області Тарон. Такі видатні історики, як Д. С. Ліхачов у коментаріях до академічного видання “Повісті временних літ”³⁸ та Б. О. Рибаків в Начерках по історії СРСР³⁹ вважали цей зв'язок за безсумнівний. Розходження полягали лише в тому, якими шляхами оповідання про заснування Києва могло потрапити до Вірменії — через Кавказ, чи через Візантію й Малу Азію. Новий переклад цього уривку з текстологічними й історичними коментаріями Г. Пінгірян виданий в “Антології літератур Сходу”⁴⁰. Проте останні дослідження вірменських учених вказують ніби-то на місце походження згаданого оповідання, незалежне від легенди про заснування Києва.

Це показав видатний знавець історичної географії Вірменії акад. Сурен Тігранович Еремян у своїй ще не надрукованій праці «Деякі історично-географічні паралелі між “Повістю временних літ” та “Історією Тарона” Ованнеса Мемікопьяна».

Проте, якщо зв'язки Києва з Вірменією й не сягають VI віку, то все ж вірменська колонія з'явилась тут дуже рано, принаймні в XI віці. Особливо у другій половині XI сторіччя після завоювання Вірменії Сельджуками й падіння Шіракського Багратидського царства.

Як розповідає “Житіє св.Агапіта”, включене до Києво-Печерського Патерика, під час князювання Всеволода Ярославича (1077—1078—1093 рр.) й Володимира Мономаха (1113—1125) у Києві вже існувала вірменська колонія. Сам Агапіт, “Безмездний лікар” вірмен лікував Володимира Мономаха і бояр⁴¹.

Найдавніші вірменські рукописи, знайдені на Україні, наприклад, написана в Кілікії у 1197—1198 рр. Скверська Євангелія⁴², були принесені на Україну в роки їхнього написання або через деякий час після цього. Але це стосується переважно Кри-

³⁷ V. I. Mansikka. Op. cit., стор. 203. Там же посилка на головні видання.

³⁸ Повесть временных лет. Изд. Акад. Наук СССР. М.—Л., ч. II, стор. 220 “Комментарии”.

³⁹ Б. Рыбаков. Русские летописцы X—XI вв. о начале русского государства. Очерки истории СССР, III—IX вв., М., 1958, стор. 771—780. І. А. Гуржій. До питання про виникнення Києва. “УІЖ”, 1959, №5.

⁴⁰ Антологія літератури Сходу. X., 1961, стор. 360—361, 441—444.

⁴¹ Л. М. Мелик-бек. Из истории армяно-украинских отношений. 36.: “Исторические связи и дружба украинского и армянского народов”. Ереван, 1961, стор 49.

⁴² На жаль, зараз, після нападу фашистів невідомо, де ця пам'ятка поділася. Див.: Нотатки Я. Д. про книгу: Аніян Н. Каталог вірменських рукописів у Львівській університетській бібліотечі та в Станіславській архієпископській бібліотечі. 1961. Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР, 1963, №5, стор.78.

му й Західної України, де за пізніших часів через занепад Києва перемістився осередок вірменської колонізації⁴³.

Проте після татарського нападу вірменська колонія у Києві продовжувала існувати багато років, коли він відомий у вірменських письменників під згаданою тюркською назвою Манкерман⁴⁴.

Вірменська колонія у Києві проіснувала принаймні до XVII віку. Ці колонії пережили пишний розквіт переважно на Західній Україні й там були тісно пов'язані з життям українського народу. Вірмени на Україні так само боролись проти намагання католицького духовництва запровадити серед них унію, представники народних мас брали участь у збройній боротьбі українського народу за визволення за часів Богдана Хмельницького. Хоча слідом за візантійською полемичною літературою і на Україні з'явилась була противірменська релігійна пропаганда, але вона не знайшла ґрунту в українському народі. Так, гидкий памфлет проти вірмен, що міститься у трактаті "Догматична всезброя" Евтимія Зігабена, присвяченому Олексію Комену (1081—1118), хоча й зробився відомим на Україні мабуть з XIV віку, а може й раніше, але в устах українського народу він перетворився у сатиру, направлену проти духовництва взагалі. Старі західноукраїнські уривки XVI—XVIII вв. релігійної сатири "Песій піст" видав Іван Франко ще 1895 р.⁴⁵ Потім цю справу на підставі першоджерел, зокрема арабських текстів, дослідив А. Ю. Кримський⁴⁶.

Зв'язки Києва і Наддніпрянщини з мусульманськими східними країнами так само досить давні, хоча шлях "з варягів до греків" річищем Дніпра пов'язував Київ саме з Візантією й до певної міри виключав приїзд сюди купців з мусульманських країн. Проте і в Києві були знайдені східні діргеми, які могли потрапити сюди певно через Волзьку Булгарію через Гнезно (старий Смоленск), або річкою Ока, або сухопутним шляхами⁴⁷.

Відомі походи русів на південні береги Каспійського моря й на Закавказзя. Перший з них, описаний ал-Масуді й Загірад-діном Мар'аши, належить до часу десь коло 914/15 р. За оповіданням ал-Мас'уді виходить, що руси прибули в ці краї через Азовське море, далі Доном і Волгою. Якщо не вважати, що вони мали своїм осередком Тмутаракань, то очевидно, що вони прибули в Чорне море з Дніпра, отже так чи інакше з Києва⁴⁸.

Другий напад русів на Закавказзя, коли вони захопили місто Берди'а й надовго там осіли, припадає десь на 944 рік. Проте лишається сумнівним, чи ці руси почали цей свій похід саме з Києва. Річ у тому, що саме у ці роки за оповіданням літопису київський князь Ігор воював проти Візантії спочатку морем, потім сухо-

⁴³ Я. Р. Дашкевич. Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV—XIX веков. Ереван, 1962, стор. 9. Його ж, Армянская книга на Украине в XVII столетии. Всесоюзная книжная палата. 36. "Книга", т. VI, Москва, 1962, стор. 147.

⁴⁴ В. К. Воскопян. Древняя Русь и Украина в судьбах армян. 36. "Историч. связи и дружба укр. и армян. народов", Ереван, 1961, стор. 59—68. Л. С. Хачикян. Новые материалы о древней армянской колонии Киева. Там же, стор. 110—120.

⁴⁵ Життя і Слово, 1895, т. III, ст. 469—479.

⁴⁶ Г. В. Чирков. Два любопытных арабских документа (из коллекции А. Е. Крымского). Юбилейный сборник в честь Вс. Ф. Миллера, Москва, 1900, стор. 258—259. Акад. А. Е. Кримський, "Мерзотний піст вірменський Арцивурів" (З додатком віршів до музики Гаврила та за попа, що рябого собаку поховав). В збірці: акад. А. Ю. Кримський. Розвідки, статті та замітки, К., 1928, стор. 52—72.

⁴⁷ А. Аршиковский. Введение в археологию. М., 1947, стор. 176. Його ж. Основы археологии, М., 1954, стор. 209.

⁴⁸ В. Бартольд. Арабские известия о русах. "Советское востоковедение", т. 1, Л., 1940, стор. 24—25, 45—46. А. П. Ковалівський. Абу-л-Хасан 'Алі ал-Мас'уді як учений". Труды історичного факультету Харківського держ. університету, т. 5, X, 1957, стор. 174—176.

долом на Дунаї, при чому в походах брали участь слов'яне, варяги, а в останньому й печеніги⁴⁹. Мало ймовірно, щоб в той же час згадана велика експедиція русів у Берди'а так само вирушила з Києва. Проте ще А. Кунік і Б. Дорн, а потім В. Бартольд, навпаки, пов'язували цей напад саме з походами Ігоря.

Після укладання угоди з Візантією Ігор, мовляв, мусив знайти якесь діло для своїх воїнів, отже й послав їх в експедицію в Закавказзя, щоб, так би мовити, компенсувати їх за неуспіх у Візантії. Сам він у цьому поході участі не брав. Оскільки більш точних дат походу русів на Берди'а немає, уgruntувати це припущення з цілковитою певністю все ж неможливо⁵⁰.

Жваві торговельні зв'язки з Волзькою Булгарією спричинились до того, що й ця країна добре була відома у Київській Русі. Не даремно початковий літопис передає оповідання про те, що до Володимира приходили послы з Волзької Булгарії, пропонуючи йому прийняти іслам, після чого він і сам надіслав до болгар десяткох своїх людей, щоб вони ознайомились з їхньою вірою. Звичайно, літописець, будиши палким прихильником "віри грецької", змальовує мусульманську релігію болгар негативно⁵¹, але разом з тим з його оповідання можна бачити, що про життя й побут болгар у нас добре знали⁵². З відповідних місць літопису починається у нас довгий ряд протимусульманських полемичних творів, які мали у свій час важливе політичне значення у боротьбі з татарами і Туреччиною. Саме ім'я основоположника ісламу Мухаммеда було відоме у нас за дотатарських часів переважно у болгарській формі Бохміт⁵³. Згадане оповідання певно має історичну основу, бо й перський письменник XIII віку Мухаммед аль-'Ауфі на підставі давніших джерел оповідає про посольство Володимира (в арабській передачі Буламира) аж до Хорезму, щоб там познайомитись з мусульманською вірою, й про те, що до Київської Русі був надісланий імам для повернення її в іслам.

В Ірані так само добре знали наші Наддніпрянські міста, певно завдяки торговельним зносинам. З цього погляду цікавий є текст перського письменника XII віку Наджіба Хамазані, що написав для іракського сельджукида Тожула II (1177—1194) космографію під назвою "Дивини створіння". У підрозділі "Рус" він дає досить докладні відомості про русів, позичені почасти у Ібн-Фадлана, що був на середній Волзі у 922 році. Наприкінці він зазначає, що у русів, і мусульмани й невірні їдять свинє м'ясо. Хати їхні бувають з дерева й вовни (?). Звідти вивозять льон та бобрів. Великі міста там: Кийава, Черніг, Харка (?) й Сарук(?)⁵⁴. Останні дві назви нерозбірливі й сумнівні, але Київ та Чернігів не викликають сумніву і вказують, до яких саме "русів" стосується цей переказ. Першоджерело його невідоме, але це старе повідомлення у XVI віці повторює другий перський письменник Амін Разі, який пише трохи докладніше: "Льон цього краю й місцевості славнозвісні, особливо льон резиденції їхнього царя, що зветься Кийава"⁵⁵.

З життям Близького Сходу знайомила давня Наддніпрянщина також через прочан, які йшли вже не нову віру позичати, а відвідувати святі місця у Палестині. Найбільш відомий з них Данило Прочанин, Чернігівський ігумен, що подорожував приблизно у роках 1106—1108 й залишив докладний опис своєї подорожі.

⁴⁹ В. Бартольд. Там же, стор. 31—34.

⁵⁰ В. Бартольд. Там же, стор. 33—34.

⁵¹ Почасти під впливом візантійських брехливих і гидотних оповідань.

⁵² Повесть временных лет. Издательство Академии Наук СССР, Москва—Ленинград, 1950, ч. I, стор. 59—60, 74—75.

⁵³ Там же, стор. 59, 61.

⁵⁴ А. П. Ковалевский. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу. Харьков, 1956, стор. 93, 153—154.

⁵⁵ А. П. Ковалевский. Там же, стор. 95, 155.

Хоча в той час більша частина Палестини належала хрестоносцям, але населення залишалось арабським. Отже Данило подає цікаві спостереження також про місьцеве арабське життя⁵⁶.

За дотатарської доби зі Сходом, у значній мірі легендарним, знайомилися наші читачі також через перекладну літературу. З творів, що стосуються стародавніх часів, можна відзначити переклади "Іудейської війни" Іосифа Флавія, що дійшли до нас у багатьох списках — з них чимало українського і білоруського письма⁵⁷.

Про Схід у формі легендарних оповідань наш читач здобував багаті, але фантастичні відомості зі славнозвісної поеми "Олександрії", що виникла грецькою мовою десь у 2—3 віці нашої ери. У 11—12 віках вона з'явилася і у Київській Русі й зробилася дуже популярною. Відомі пізніші українські переклади й копії другої половини 16 віку й дані 17—18 віків з західних мов⁵⁸.

Перебуванню в Індії Олександра тут приділено значну увагу, зокрема розповідається про його зустріч з індійськими аскетами-філософами брагманами, які "у печерах і скелях в горах мешкають". Оповідання про цих брагманів зробили в нас велике враження на народну уяву. В українському фольклорі ці брагмани звуться "рахманами". Відомості про них, крім "Олександрії", містяться також у перекладному хронографі Георгія Амартоли і апокрифічному "Ходінні Зосима до рахманів". За народною уявою "рахмани", звичайно, уявлялися як христіани, але, оскільки вони, мовляв, живуть у далеких і пустельних місцях, то вони не мають календаря і не знають коли буває Великдень. Звідси повстав звичай кидати у річку на Великдень шкаралупу від свячених яєць, щоб вода понесла її у море, після чого через три-чотири тижні вони допливають до "рахманів", які й почнуть святкувати Великдень⁵⁹.

Згодом, оскільки південні країни зливалися у народній уяві з так званим "вирієм", під "рахманами" починають розуміти праведних померлих⁶⁰.

"Олександрія" була відома і в багатьох переробках східними мовами, причому один з епізодів в них оповідає про великий бій Олександра з русами десь у Закавказзі. Є всі підстави гадати, що змальовані тут обставини відбивають місцеву традицію про напад русів на Берди'а у 944 році, сполучений з оповіданням про страшного "однорога", що ніби жив на півночі⁶¹. Цей епізод яскраво змальований також у XII віці у славнозвісній поемі Нізамі "Іскандер-наме".

⁵⁶ Данилов В. В. К характеристике "Хождения игумена Даниила". Труды Отдела древнерусской литературы ИРЛИ АН СССР, т. 10, 1954. (Збірник 1963 р.).

⁵⁷ Напр., найважливіший з них Вільнюський XVI віку з цікавими глосами, що стосуються литовської релігії та побутових явищ білоруського життя XIII—XV вв. Походить він з Супрасльського монастиря. В записках "митрополит київський й галицький й всея Руси ..." (ім'я не розібране). И. А. Мешерский. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. Москва—Ленинград, 1958, стор. 21—30.

⁵⁸ С. Гаевський. "Александрія" в давній українській літературі. К., 1929. Гудзий Н. К. История древней русской литературы. Москва, 1956.

⁵⁹ В. П. Праздник преполовения и Рахманский Великдень. (Легенда о рахманах). Под. Епарх. Вед., 1899, №20—21, стор. 486—490. А. А. Яцимирский. Румынские сказания о рахманах. Живая старина, 1900, вып. I—II, стор. 246—272 (зближення румунських переказів про рахманів з українськими). А. Соболевский. Несколько этнографических названий. Русский филолог. вестник, 1900, т. XIV, стор. 170—177 (Походження й значення укр. слова "Рахмане").

⁶⁰ Е. Сединский. Черты из народных представлений о загробном мире. Подольские епархиальные ведомости, 1885, №18, стор. 353—362. [Митрофан Дикарев] Посмертні писання Митрофана Дикарева з поля фольклору та мітології. "Збірник філолог. секції Наукового товариства ім. Т. Шевченка", т. VI. У Львові, 1903, стор. 1—59. (Кого треба розуміти під Рахманами і ідентичними їм русалками).

⁶¹ Е. Бертельс. Низами Ганджеви. Шараф-намэ. Баку, 1947. У виданні: Низами. Пять поэм. Москва, 1946. На жаль, увесь цей епізод пропущений, переказаний лише в кількох словах (стор. 596).

“Александрія” проводила нашого читача до Індії та Китаю. Про Індію найдавніші відомості наші предки мали мабуть з перекладної “Християнської топографії” олександрійського купця шостого віку Козьми, прозваного “Індикоплавом”, який плавав “по трьох морях”, а саме у Червоному морі, Перській затоці й по Індійському океану. Він був в Ефіопії, в її столиці Аксумі у тодішнього негуса Ела Ашбеха. Менш більш певно він був на Цейлоні, який він описує як самовидець. Чи був він у самій Індії, він не каже. Питання лишається нез'ясованим, але про Індію він розповідає багато.

У питаннях про розмір землі Козьма Індикоплав посилається на “філософів індійців, яких звать брахманами” й погоджується з їхніми розрахунками. Він каже, що шлях суходолом до Хіни (Гсініста — ц. т. Сіністан) коротший, ніж подорож туди морем. За словами Козьми, Гсініста — є країна, звідки вивозиться шовк. За нею на схід вже немає жодної землі, — самий океан. Це мабуть була перша згадка про Китай у нашій старій перекладній літературі⁶².

Цікаво, що у староукраїнських перекладах “Християнської топографії” Козьми Індикоплава до назв народів, згаданих у цьому творі, перекладач додав ще й назву “Русь”, якої там не було. Численні малюнки, додані до цього твору, з великим захопленням перемальовувались і творчо перероблялись нашими малярами-мініатюристами⁶³.

Так би мовити посередній відбиток культури Індії ми маємо у старій Київській перекладній літературі у “Повісті про Варлаама та Іосафа, індійського царенка”. Як відомо, першоджерелом цієї повісті була історія Сідгарті, царенка з роду Сакія, що став бодгісатвою, а відтак Буддою. Саме ім'я Іосафа й є ніщо інше, як перекручене Будасф, ц. т. бодгісатва.

З Індії ця повість, можливо через посередництво маніхейців у Середній Азії, перейшла до персів, де й була створена перша відома нам її обробка на пеглевійській мові у VI—VII віці, певно за часів Хосрова і Анушірвана (531—579). Далі у VIII—IX віках вона перероблялася по-арабському. Потім з'являються візантійсько-грецька обробка, де герої повісті з'являються вже у вигляді християнських святих. Саме переклад з грецької мови й поширився у Київській Русі⁶⁴.

Треба ще зазначити, що повість грецькою мовою, як тепер вияснюється, повстала у зв'язку з грузинською переробкою Іоанна Сабаї та Мосха, яка з арабською не пов'язана, а виникла на початку VII віку наче б то на підставі усного переказу безпосередньо з індійського оповідання⁶⁵.

Звичайно, пройшовши стільки переробок, індійська повість далеко відійшла від свого первісного змісту. Досить сказати, що головні герої оповідання перетворилися у християнських святих. І все ж основний індійський колорит залишився. Український читач все ж відчував, що читає книгу про далеку невідому йому країну Індію, різні приклади і додаткові оповідання, якими повчає свого учня, царенка Іосафа, його навчитель Варлаам, лишилися все ті ж — індійські.

⁶² Н. Пигулевская. Византия на путях в Индию. Из истории торговли Византии с Востоком. Москва—Ленинград, 1951, стор. 129—131, 143, 144, 146, 162—183.

⁶³ Е. К. Редин. Христианская топография Козьмы Индикоплава по греческим и русским спискам. М-ва, 1916. Див. також: И. И. Срезневский. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. I—XL. СПб, 1867, стор. 5.

⁶⁴ А. Е. Крымский. “Абан Лахьский, манихействующий поэт”. Труды по востоковедению, изд. Лазар. институтом вост.яз., вып. XXXVII, Москва, 1913, стор. 33—44. [Подана значна бібліографія]. И. Ю. Крачковский. Введение. У кн.: Повесть о Варлааме пустыннике и Иоасафе, царевиче индийском. Перевод с арабского акад. В. Р. Розена. М-ва, Л-д, 1947, стор. 5—20. I. Франко. Варлаам і Іосафа, старохристиянський духовний роман. М. Грушевський. Іст. укр. л-ри.

⁶⁵ Ш. И. Нулубидзе. К происхождению греческого романа “Варлаам и Иоасаф”. Тбилиси, 1956.

На початку XVII віку повість ця була видана й друком під назвою: “Гисторія або правдивое виписание святого Иоанна Дамаскина и житии святых и преподобных Варлаама и Иоасафа (sic!) и о поверненьи индіян... ново з грецкого и словенского на русский язык преложена року 1637 июля 22 дня”. Вставні повчальні оповідання “Повісті” були широко використані українськими проповідниками й письменниками XVII—XVIII віків, а основний сюжет перейшов до численних народних пісень співців-лірників⁶⁶.

Тим часом славнозвісне в середні віка “Сказання про Індійське царство”, в якому розповідалося ніби про існування в Індії могутнього християнського царства на чолі з “священиком Іоаном”, не викликало особливого зацікавлення на Україні. Воно відоме у нас лише в одному скороченому рукописі XVIII віку⁶⁷. Тим часом у Московщині це “Сказання” мало величезний успіх й викликало навіть подорожі для розшукування цього царства через те, що в цьому царстві наче б то зберіглося недоторкане первісне православ’я до реформи патріарха Нікона.

Відомості про Китай за дотатарської доби, як ми бачили, надходили через візантійську літературу. Козьма Індикоплав називав цю країну перською назвою “Сіністан”, інакше кажучи “Країна “Сін”. Ця назва, відома у перській мові як “Чін” — چين, в арабській мові передавалась як — сін — سين (тут с емфатичне), у грецькій ще за стародавніх часів — “сін”, звідки латинське “China”, і в дальшому у різних західноєвропейських мовах — Chine (фр.) — “Шін” (звідти креп-де-шін“, China (нім.) — “Хіна”, China (англ.) — “Чайна”, нарешті польське Chiny — “Хіни”. Ця остання форма знову повернулася до нас з Заходу, і в пізнішій українській літературі XVII—XX віків ми її зустрічаємо у формі — *Хіна, хінці, хінський*.

Так, у Г. Сковороди у його творіві “Разговор о премудрости” людина питає у Мудрості: “Скажи, живеш ли ты и в хинских сторонах?”, на що Мудрість відповідає: “И как же мне, скажи, меж хинцами не жить?” тощо⁶⁸. Навпаки, коли Ол. Хиждеу у своїй праці про Г. Сковороду 1835 р. наводить слова з якогось невідомого нам твору Г. Сковороди, де згадується “красным луком китаец обвешен”⁶⁹, то вживання слова “китаец” вказує або на те, що це вільний переказ самого Ол. Хиждеу, або навіть просто фальсифікація.

Джерелом усіх цих назв мабуть була назва ще першої централізованої імперії в Китаї — Цінь (246—207 до н. е.).

Але це були вирази книжкового походження. Ближче зазнайомлення з Китаєм відбулося у нас за часів монгольського нападу, коли китайська військова організація ще монгольських татар та їхня китайська воєнна техніка далися взнаки нашому народові. Сама назва “Китай” поширилась у нас, мабуть вперше саме за цих часів. Як відомо, вона походить від назви народу кидані, який у 916 році створив свою державу на північному Китаї і тим самим затулив справжніх китайців, народ хань, від сусідніх північних та північно-західних народів. Після 1004 р. Китай змушений був платити данину киданям, що створювало враження, що китайська монархія Сунів була їхнім васалом. Держава *кидаїв* [? sic в оригіналі] проіснувала до 1125 року, коли її місце заступила ще могутніша держава джурдженів.

⁶⁶ А. П. Кадлубовский. К истории русского духовного стиха о Варлааме и Иоасафе (и в частности о южно-русском источнике этого стиха), “Изв. XIV Археологич. съезда в г. Чернигове 1—15 авг. 1908 г.”, Чернигов, 1908, стор. 123—124 “Труды XIV Археол. съезда”, Москва, 1910—1911, т. III, стор. 114—115.

⁶⁷ О. І. Білецький. Іван Франко і індійська література. “Філолог. збірник Київського держ. університету ім. Т. Г. Шевченка”, №9, 1956, стор. 6.

⁶⁸ Григорій Сковорода. Твори. т. 2, В-во АН УРСР, К., 1961, стор. 84.

⁶⁹ А. Хиждеу. Гр. Сковорода. Историко-критический очерк. “Телескоп”, 1835, XXXVI, стор. 160—161.

Торговельні шляхи з Заходу до Далекого Сходу ішли колись також чорноморськими степами через Хазарію. Але поява у цих степах печенігів, потім половців саме у Х—XIII віках не сприяла розвитку цієї торгівлі, отже мало ймовірно, що назва Китай була відома у нас ще за дотатарських часів. У писаних пам'ятках того часу вона не трапляється⁷⁰. Але пізніше вона далеко поширюється в народі. Так, певний гатунок червоної матерії дістає назву “червона китайка” й вживався як ритуальне покривало померлих при похороні. Напр., у дуже давній пісні про похід козаків разом з поляками на південь, чи не під Хотин 1621 року, або й раніше, якийсь чоловік, що сам іде “од Дунаю”, промовляє:

Ішли ляхи на три шляхи,
Козаченьки на чотирі,
А татари поле крили.
А в тім війську козацькому
Іхав возок та й покритий
Червоною китайкою,
Заслугою козацькою.

А в тім возку було тіло
Порубане, почорніле
За тим возком кінь лицарський,
Веде коня хлоп козацький,
Держить в руці спис довгенький,
А в другій меч ясенький
Ой, що з меча кров тече⁷¹.

Згадка тут меча замість шаблі вказує на особливу давнину пісні.

Взагалі [словом] “китайка”, або скорочено “китай”, звалася якась дорога матерія, як от у пісні: “Будем драти, пане брати, з Китаю онучі”⁷², або “Ой десь же ти, дівчинонько, з китаєчки звита, що ти мене додержала до білого світа”⁷³. Згадуються: “жупан китаєвий”⁷⁴, “китаєва юпка”⁷⁵, “Китаєві штани”⁷⁶, “Китайчасті” або “Китайчани” штани⁷⁷. Деякі з наведених тут прикладів взяті з художньої літератури, але з творів тих письменників, які позичали свій матеріал з народних уст.

[На цьому місці оригінал рукописного тексту справи №14 обривається.]

[З цього місця починається справа № 18 — друга частина рукопису-оригіналу.]

⁷⁰ Матеріал для словаря древне-русского языка по письменным памятникам И. И. Срезневского. СПб, т. 1, 1893, стор. 1210. Під словом “Китайка — шелковая ткань, особый род тафты” є посилки лише на російські документи XVI—XVII віків.

⁷¹ Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем. Москва, 1827, стор. 15—16. Те ж значення має китайка і у Т.Шевченка, де Гонта “з кишени китайку виймає, поцілував мертвих в очі, христить, накриває червоною китайкою голови козачі”.

⁷² Я. Ф. Головацкий. Народные песни галицкой и угорской Руси, М-ва, 1878, т. I, стор. 14.

⁷³ Народные южнорусские песни. Издание Амвросия Метлинского. К., 1854, стор. 45.

⁷⁴ Я. Ф. Головацкий, там же.

⁷⁵ Сочинения Г. Ф. Квитки. Малороссийские повести. Под ред. А. А. Потебни, X, 1887, т. I, стор. 9. Юпка—зверхній чоловічий одяг в талію із стоячим коміром з особливо тонкої матерії, особливо саме китайки (“Парубки)... показували хто нову свиту, хто китаєву юпку ... хто жупан”. Г. Квітка, там же, т. I, стор. 23.

⁷⁶ Основа. 1862, IX, стор. 68.

⁷⁷ Сніп, український повірочник. Закрутив Олекс. Корсун. X, 1841, стор. 124, 126.

Отже найстаріші відомості про арабів доходили до України в першу чергу через Візантію. У ранньому середньовіччю оповідання про Царицю Савську, що за біблійним оповіданням приходила до Соломона з південної Аравії, було відоме й за канонічним текстом, а ще більше за різного роду апокрифічними легендами. У старій українській літературі вона звалася Цариця Южська. Про індійську збірку повчальних оповідань “Панчатантра” була мова вище. До нас вона дійшла саме в арабській переробці у формі розмови двох шакалів на ім'я Каліла й Дімна. Передача, звичайно, йшла через Візантію. У 1081 році Сімеон син Сіфа досить вільно переклав “Калілу й Дімну” на грецьку мову. При цьому, виходячи з арабської мови, він зіставив ім'я Каліла з арабським словом اكلیل “ікліл” — “вінець, діadem” й передав його через грецьке στεφανίτης — увінчаний вінком. Ім'я Дімна він пов'язав з арабським словом دمنة “дімнат” — “купа гною”, “рештки перебування табору”, зокрема ті залишки, за якими можна простежити шлях каравану. Звідти це ім'я він переклав по-грецькому — іхнілат — “слідопит”, від ιχθυεω — “вишукувати по слідах”. Звідси маємо й наш старий збірник повчань під тією ж назвою “Стефаній та Іхнілат”⁷⁸.

Так само індійська повість про Будду у вигляді християнської легенди про Варлаама та Іоасафа пройшла до нас через арабську переробку. До арабів ця повість потрапила у VIII віці й тоді ж дістала християнізовану обробку грузинською мовою. Слов'янський переклад походить вже від грецької обробки початку XI віку, який поширився не пізніше того ж часу. Окремі повчальні оповідання були відомі й раніше у болгарському перекладі. Коло 1182 року Кирило Туровський користується у своїх творах різними уривками з “Повісті про Варлаама та Іоасафа”, посилаючись на них як на загальновідомий матеріал. Цю повість маємо у нашій літературі рукописами ще XIII і XIV віків. Білоруський письменник Самуїл Петровський-Ситніанович, відомий більше як Сімеон Полоцький (1629—1680), вихованець Києво-Могилянської академії, додав до збірки своїх віршів віршовану обробку монолога Іоасафа, під час його відходу до пустелі⁷⁹.

Важливу складову частину ідеології стародавніх часів складали різного роду гадання. В основі вони були місцевого слов'янського походження, як от “Кобь”[—] гадання на підставі появи птахів (звідси назви птаха “Кібець”), але поруч цієї гадальної науки, яка передавалась усно, з'явилося й чимало апокрифічної літератури такого роду у перекладах. Серед цих книг маємо книгу “Рафлі”. Ця назва походить від арабського слова “Рбмлі” — “Піщана”, ц. т. підручник гадання на підставі знаків на піску.

У XV віці на Україні, Білорусії, а потім у Новгородчині з'являється раціоналістична течія. Це так звані “жидовствуючі”, які у розробці своїх ідей користувалися творами арабського походження у старші українських перекладах. Це перш за все повчальна книга, яка склалася в арабській літературі десь коло X—XI віку й була приписана Аристотелю. Окремі розділи цієї книги в арабському оригіналі звалися по-арабському “баб”, що значить, власно кажучи, “ворота”. Розуміючи цей вираз літерально, у нас цей твір і почали звати “Аристотелеві ворота”. У формі повчань своєму учневі Олександру Аристотель дає пораду відносно різних боків сімейного й громадського життя й державного управління з додатком чималої кількості медичних відомостей. Твір цей у скороченій редакції був у XIII віці перекладений на єврейську мову, а вже з єврейської мови десь у

⁷⁸ Ак. Ю. И. Крачковский “Калила и Димна”. Введение. Избр. соч., т. II, стор. 433—442.

⁷⁹ Акад. И. Ю. Крачковский. Очерки по истории русской арабистики. Избр. соч., т. V (1958), стор. 25—26. А. И. Белецкий. Стихотворения Симеона Полоцкого на темы из всеобщей истории. Харьков, 1914.

* В оригіналі неясно [В. Р.]

Київі був зроблений переклад староукраїнський⁸⁰. Дехто ототожнює цей твір з другим твором теж арабського походження “Таємниця таємниць”, хоча певніше це різні два твори.

До тієї ж групи належить “Логика” у рукописі половини 16 віку, що виявилася як переказ відповідно твору відомого арабо-іспанського філософа Меймоніда, який у цьому творі названий Мойсей Єгиптянин⁸¹. Мова цих творів [—] характерна літературна українська мова того часу з численними єврейськими термінами і словами. До цієї ж літератури належить “Логика Авнасафа”. Твір цей зберігся у рукописі Київського Михайлівського монастиру, написаний до 1474 році. Ім'я автора цього твору “Авнасаф” є єврейська переробка відомого арабського філософа X в. ал-Фарабі. Проте, в дійсності твір цей під згаданою назвою є перша частина твору ал-Газалі *مناهل الفلاسفة* — “Завдання філософів”, присвячена логіці, з деякими уривками з “метафізики”⁸². У так званій “Космографії” жидовствуючих відбилася астрономічна система арабо-іспанського ученого ал-Бітруджі (коло 1200 р.). Інші відомі нам твори “жидовствуючих” походять з творів єврейською мовою, але з арабською літературою безпосередньо не пов'язані.

Деякий безпосередній зв'язок з арабським світом утворився досить несподівано через кримських татар [—] переселенців з Криму у XV віці. Вони оселилися у Білорусії й згодом засвоїли білоруську мову, хоча лишилися мусульманами. Таким чином, у них у релігійному ужитку залишився арабський Коран і молитви арабською мовою. Отже, для них під арабським текстом Корану арабськими літерами підписували пояснення білоруською мовою. Один з таких коранів належав Сімону Тудорському, першому професору єврейської мови у Києво-Могилянській академії. Цей текст Корану був переписаний у 1682 р. Згодом воєнний лікар і доктор медицини Абрахам Ніцш Данцігський, прощаючись з Києвом і “мабуть усією Україною”, 14.ІІ. 1740 року подарував його С. Тодоровичу, як він пише, — “славному й старанному професору східних мов у славнозвісній Київській Академії, в знак дружби”⁸³.

Інший, значно ближчий і безпосередній зв'язок України з арабським світом ішов через сирійських арабів-христیان, які від часу до часу приїздили до нас ще за середніх віків. Тут на першому місці згадують антиохійського патріарха Макарія й його сина Павла Халебського, які двічі пройшли через Україну в середині XVII віку й двічі гостювали у Києві. Однак, це були не перші подорожники араби христіани й Павло Халебський був не першим з них, хто описав таку подорож.

Першим таким автором, здається, [був] сирійський митрополіт Іса, який наприкінці XVI віку їздив через Малу Азію, Молдавію й Україну разом з антиохійським патріархом Іоакимом Діу. Як побачимо далі, у 1584 році цей патріарх був у Києві, а взимку 1585—86 року у Львові, де дав львівській пастві відому грамоту арабською мовою, датовану 1 січня 1586 року⁸⁴. Потім того ж року він був у Москві в питанні утворення патріархату в Московській державі. Опис цієї мандрівки було написано згаданим митрополитом Ісою у віршах. Це дає підставу акад.

⁸⁰ Акад. І. Ю. Крачковський. Там же, стор. 27—28.

⁸¹ А. И. Соболевский. “О логике жидовствующих” и “Тайная тайных”. Памятники древне-русской литературы, СХХІІІ.

⁸² Акад. І. Ю. Крачковський. Там же, с. 28. С. Л. Неверов. Логика иудействующих. Киевские Университетские известия. 1909, 8. (Видання тексту за київським рукописом і опис останнього).

⁸³ Акад. И. Ю. Крачковский. Рукопись Корана в Пскове. Избр. соч., т. I (1955), стор. 162—165. Див. також Е. Ф. Карский. Белорусы, т. III, вып. 2, 1921, стор. 239—240. Його ж. Белорусская речь арабским письмом. Уч. зап. Высш. школы г. Одессы, т. 2, 1922, стор. 1—2.

⁸⁴ Акад. И. Ю. Крачковский. Грамота Иоакима IV, патриарха антиохийского Львовской пастве в 1586 г. Избр. соч., т. VI (1960), стор. 445—454.

І. Ю. Крачковському ототожнювати його з відомим у той час “оповідачем Ісою”, якого звали “Іса ал-Газбр”, ц. т. “Соловей”, що був автором духовних “кантив” говірною арабською мовою Сирії⁸⁵. Цей віршований опис подорожі кінця XVI віку Макарій та Павло Халебський мали при собі, коли проїздили через ті ж країни. Павло Халебський у своєму творі кілька разів, хоча й дуже стисло, згадує його й навіть наводить з нього кілька уривків⁸⁶. На жаль, ці короткі уривки й згадки є все що ми поки що знаємо про цей віршований опис нашої країни. Тим часом, зберігся принаймні три рукописи цього твору, — два у Бейруті, які походять з Халебу, і один у Парижі. Відомості про них дуже скупі. Треба гадати, що оскільки патріарх Іоаким Дау був у Києві і у Львові, у творі Іси мабуть було чимало відомостей саме про Україну. Так, мені здається, що безпосередньо України стосуються його міркування про татар, наведені у Павла Халебського⁸⁷. Саме, кажучи про татар, які їдять кінське м'ясо, Іса відзначає, що “якби вони, подібно до арабів, не розсіювалися по пустках у темні ночі, то пам'ять про них щезла б, і корінь їхній загинув би”. Й далі він передбачає, що незабаром вони щезнуть, бо, мовляв, бог “пошле на них агу русів”⁸⁸ з військом ляхів, з кіннотою, подібною до бурхливого вітру, знесе їх як дозрілий засів на жниві й віддасть їхні тіла на поталу диким звірям”. І сутність справи й особливості термінології вказують на те, що тут іде мова про проєкт якогось польського походу на Крим з участю українських козаків. Те, що опис подорожі Іси написаний віршами, безперечно зменшує його вартість як історичного документу. Так, Павло Халебський дорікав своєму попереднику неточність одного його опису, зазначаючи, що Іса в дечому неправильно змальовував дійсність, щоб підігнати слова до розміру вірша⁸⁹.

Павло Халебський розповідає, що, будучи у київського мітрополита, він бачив у нього портрети східних патріархів, що відвідали це місто. Кожний портрет малювали місцеві майстри з приводу приїзду того чи іншого патріарха точно в тому вигляді, в якому він серед них з'являвся, щоб мати його зображення назавжди⁹⁰. Серед цих портретів він визначає й портрет патріарха Іоакима Дау, на якому була написана дата його приїзду. Поруч з ним він побачив також портрет ще трьох східних патріархів — александрійського, костянтинопільського та ієрусалімського, які, як він каже, майже в той же самий час приїздили до цієї країни, один слідом за другим. Правда, це були не араби, але все ж приїздили вони зі Сходу, двоє таки з арабських країн — Єгипту та Палестини.

Був ще один сирійський араб, який, виїхавши з Халебу восени 1640 року, проїхав через Україну й робив спробу проїхати до Москви. Це був Ієремія, мітрополіт міста Аккара в Сирії, надісланий антиохійським патріархом Єфімієм по допомогу від християнських країн. Однак він був затриманий на кордоні Московської держави воеводою в Путивлі. Не маючи коштів, щоб дати цьому воеводі хабаря, цей араб змушений був зимувати в Путивлі, де й помер від холоду й голоду. Павло Халебський ще в дитинстві знав його особисто й з глибоким трагізмом розповідає про свої відвідини його могили в Путивлі⁹¹.

⁸⁵ И. Ю. Крачковский. Описание путешествия Макария Антиохийского как памятник арабской географической литературы и как источник для истории России в XVII. Избр. соч., т. I (1955), стор. 264.

⁸⁶ Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским. Перевод с арабского Г. Муркоса. Москва. Вып. 9 (1898), стор. 102, 106, 115, 155.

⁸⁷ Згаданий переклад Г. Муркоса, вип. III, стор. 155.

⁸⁸ Словом “руси” Павло Халебський скрізь визначає українців, а росіян зве “московитами”.

⁸⁹ Там же, стор. 102.

⁹⁰ Переклад Г. Муркоса. Вип. IV (1898), стор. 187.

⁹¹ Там же, т. II (1897), стор. 112—113, т. V (1900), стор. 191.

Що стосується патріарха Макарія й Павла Халебського, то вони вперше проїхали Україну, їдучи до Москви, від 10 червня до 20 липня 1654 р. й на обратному шляху з 16 червня до 18 серпня 1656 р. (дати за старим стилем). Подорожники двічі побували у Києві, де їх зустріли з великою шанобою. В перший раз вони пробули у Києві та його околицях (на горі у мітрополіта, на Подолі, у Печерську, у Видубицькому монастирі) 14 днів, другий раз — 16 днів. Двічі зустрічалися вони і з гетьманом Богданом Хмельницьким. Павло Халебський дав дуже змістовний опис України того часу, який має велике значення, як історичне джерело⁹².

У даному зв'язку нам важливо відзначити, що у даному разі не тільки подорожні араби знайомилися з Україною, але, як вияснюється з оповідання, на Україні так само цікавилися життям принаймні християн-арабів і взагалі були знайомі з різними боками життя Близького Сходу. Так, виявляється, що Богдан Хмельницький дуже любив вживати каву. Отже, як бачимо, він був одним з перших аматорів кави в Європі. У самій Туреччині султан Мурад IV (1623—1640) з політичних причин заборонив був вживати каву. У Франції кава вперше з'явилася при королівському дворі десь біля 1647 року, але остаточно вжиток ввійшла під впливом турецького посла при дворі Людовіка XIV з 1669 року.

В дальшому, після звільнення від польського панування й утворення значних українських культурних центрів у Києві, Чернігові тощо, зв'язок з християнсько-арабським Сходом у нас поглиблюється. Отже, на початку XVIII віку коштом гетьманського уряду було видане навіть Євангеліє арабською мовою, що мало допомогти цим арабам у боротьбі проти турецької державної ідеології — мусульманства.

Але не тільки араби приїздили до нас. Були й українські мандрівники, які відвідували їхні краї й знайомилися з їхнім життям. З них мабуть найславніший Василь Григорович-Барський (1701—47). Народився він у Києві, вчився у Київській Могилянській академії. У 1723—47 роках, отже 24 роки мандрував спочатку по країнах Європи (Угорщині, Німеччині, Італії), потім довгі роки жив у краях, що входили в той час до складу Османської імперії, особливо у Греції та центрах грецької культури на Сході, пильно вивчаючи грецьку мову й письменство. Відвідав він також, а подекуди й довше перебував у арабських землях — Сирії, Палестині, Аравії та Єгипті. Ще до свого повернення на Україну В. Григорович-Барський прославився в нас своєю ученістю, й його закликали зайняти посаду в Київській Академії. У вересні 1747 року він таки повернувся до рідного міста, але того ж року помер у Києві. Його особисті записки, де докладно змальовані його подорожі й ті краї, в яких він перебував, написані дуже старанно й мають видатне наукове значення. До того ж вони ілюстровані 150 малюнками. З записок В. Григоровича-Барського видно, що він знав не тільки турецьку мову, але й розмовну арабську⁹³.

Дружнім зв'язкам українців з арабами-християнами протистоять полемічні наші твори проти мусульманства. Вони мали в той час яскраве політичне значення, пов'язане зі збройною боротьбою українського народу з турками та татарами. Спочатку відомості про іслам доходили до нас через візантійські джерела, а тому, як ми бачимо, за дотатарської доби що до цього були поширені різні безглузді ви-

⁹² А. П. Ковалевский. Описание путешествия Павла Алеппского как источник по истории Украины в эпоху ее воссоединения с Россией. Збірник наукових робіт, присвячений 300-річчю возз'єднання України з Росією. В-во ХДУ, Х, 1954, стор. 257—291. Його ж. Павло Халебський. Подорож Макарія, патріарха антиохійського. Антологія літератур Сходу. Харків, 1961, стор. 354—367, 446—449.

⁹³ Записки Григоровича-Барського були видані сім разів, починаючи з 1778 року. Найбільш повне видання Палестинського товариства у чотирьох томах (1885—87 рр.) все ж не можна вважати за наукове. У ньому редактор, М. Барсуков, дозволив собі "підправляти" мову автора. До того ж воно не достатньо коментоване.

гадки, які ми трапляємо, наприклад, у старому літописі. Пізніше наші полемісти теж зверталися до візантійської протимусульманської літератури, але до більш ґрунтовних творів, написаних сирійцями. Так відомий московський князь А. Курбський, перейшовши у 1564 році на Україну, де він одержав маєтності на Волині, в тому числі м. Ковель, переклав полемічний трактат Іоанна Дамаскіна (676—777) під назвою “Прения христианина с сарацином”. Знайомість з цим твором, а також більш культурне оточення, де значно краще були знайомі з ідеологією ісламу, ніж у тодішній Москві, дали змогу А. Курбському набути більш об’єктивні уявлення про ці справи. Так, у своєму листі до Костянтина Острозького (1526—1608) він пише з приводу висловів одного “єретика”, що, мовляв, і “Магмет в Алкоране такових о Христе и о Родьшей его хулений не полагает, но сполу неяко исповедует”. І це дійсно відповідає навчанню Мухаммеда, який визнавав Христа пророком і навіть “словом божім”.

На початку XVII віку один з вихованців Острозької Академії подався до “Аравії”, — мабуть до Сирії або Палестини за полемічним трактатом проти мусульманства відомого Федодора Авукари (Абу Курри), молодшого сучасника Іоанна Дамаскіна. Він повернувся з грецьким текстом “Книги... проти різних єретиків, іудеїв та сарацинів”, яку й переклав на тодішню українську літературну мову у 1611 році⁹⁴.

Одночасно відомості про мусульманство й полеміка з ним рано починає з’являтися у нас і з заходу, переважно польською мовою, в оригіналах та перекладах з інших західних мов. Ще у XVI віці, вперше в 1564 році, був зроблений український переклад “Всесвітньої хроніки” Мартіна Бельського (1495—1575), де вміщені спеціальні відомості про Мухаммеда. Це оповідання використовується й іншими авторами, між іншим потрапило й до полемічного Супрасльського збірника 1578—1580 р., направлено проти євреїв, протестантів та мусульман. Там п’яте місце займає уривок “С кронику польского о Махмете, от кого он и яко и яким обычаем к тому пришел, закон бусурманский турком зложил”. Згаданий вище вихованець Київської Академії Симеон Полоцький, переїхавши у 1664 році до Москви, незадовго перед смертю перекладає з латинської мови уривки “о законе сарацинском” з книги Петра Альфонса, іспанського єврея, що прийняв християнство десь коло 1106 року, а також “Ино сказание о Махмете” у 29 розділах на підставі дуже поширеної в Європі енциклопедії “Історичне дзеркало” Вікентія, єпископа Бове.

Нарешті на Україні, в Чернігівській друкарні, колишній ректор Києво-Могилянської академії відомий Іоаннікій Галятовський (помер 1688) у 1679 та 1687 роках видав спочатку польською мовою кілька власних полемічних трактатів проти мусульман, які майже одночасно видавалися й українською мовою. Один з цих трактатів “Алкоран Магомета, изничтоженный Кохелетом Христом”, витримав у Чернігові у 1680-х роках кілька видань. На жаль, у цьому творові Іоаннікій Галятовський змальовує Мухаммеда у стилі західних полемістів якимось біснуватим, а його прихильників жертвами диявола. Проте, у своєму загальному полемічному творі проти єретиків “Алфавіті” І. Галятовський дає більш вірні й змістовні відомості про основоположника ісламу. Поява цієї літератури була пов’язана з тодішніми світовими подіями, — великим походом турецької армії на середню Європу, облогою Відня 1693 р. й поразкою турок Яном Собеським.

Трохи раніше, у 1673 році, вихованець все тієї ж Київської Академії Микола Спафарій Мілеску дає в московському “Хрісмологіоні” переклад з грецької

⁹⁴ Акад. И. Ю. Крачковский. Очерки по истории русской арабистики. Избр. соч., т. V (1958), стор. 21—22.

книги свого приятеля Паїсія Лігаріда "О четырех монархиях вселенныя и о ложном пророце Махмете и о царствии его". До речі, Спафарій Мілеску був знайомий і з арабською мовою, яку він вивчав перебуваючи у Стамбулі⁹⁵.

Поки ця досить невдала боротьба точилася в учених трактатах, український народ провадив її змагаючися з турками й татарами в завзятих боях на суходолі й на Чорному Морі. Ця боротьба знайшла свій відбиток у багатій народній творчості. Численні кобзарі й лірники, а то й прості козаки складали й співали й короткі пісні й довгі "думи" про подвиги героїв у цій боротьбі. Цім "східним" темам присвячені головним чином більш ранні твори XVI й першої половини XVII віків, тим часом як пізніша народна творчість зверталася переважно до подій визвольної боротьби від панської Польщі. Зупинитися на докладному огляді цієї народної творчості у даному зв'язку немає раці.

Є ще один народний твір, що так само відбиває цю боротьбу з турками. Це славнозвісний "Лист запорізьких козаків до турецького султана". Легенда приписує його кошовому атаману Івану Сіркові та його спільникам, але в дійсності він, звичайно, ніколи не був написаний, а те що ми маємо у численних списках і варіантах є ніщо інше як сатиричний памфлет. Дослід показує, що перші варіанти цього листа виникли десь на початку XVII віку, чи не в зв'язку з подіями Хотинської війни 1621 року, й потім перероблялися й змінювалися аж до часів І. Сірка, облоги Відня турками 1683-го року й навіть далі аж у XVIII вік. Треба відзначити, що лист цей містить у собі пародію на офіційний титул турецького султана, й з цього можна бачити, що його автори були знайомі з формою дипломатичного листування Османської імперії⁹⁶. Взагалі козаки часто знали турецько-татарську мову, бо багато з них побували в полоні і взагалі раз у раз стикалися бодай з кримськими татарами. Сам Богдан Хмельницький досить довгий час був у полоні і в Туреччині і в Криму. Різні переговори з татарами, коли козаки діяли у спільці з ними під час війни з поляками, провадилися мабуть таки татарською мовою.

В українській мові, як відомо, є чимало побутових слів зі східних мов, позичені через посередництво татар та турків. Докладний лінгвістичний дослід усього цього матеріалу ще не пророблений. Тут можна навести тільки декілька прикладів. Так з татаро-турецької мови походять: *кавун*⁹⁷, *тютюн*, *каюк*, *куга*, *бугай*, *чабан*. З арабської мови: *майдан*, *кайдани*⁹⁸, *кава* (арабське "кагва"), *нафта*, *магалин* (ар. "махзан", у сільському українському побуті — *гамазеля*) і навіть "чайка" у значенні великого човна (арабське — "саїка"). З перської мови — *килим* (перське "гілім"), *бахча* (перське "баг" — сад, з турецькою приставкою "ча" — садочок), *хазяїн* (позичення через російську мову).

Варто було б ще зупинитися на тривалих зв'язках населення Києва та Київщини з єврейською культурою, оскільки євреї за різних часів складали певну частину самого цього населення. Проте за пізніших часів, від XVI віку починаючи це були переважно вихідці не зі Сходу, а з Західної Європи, які розмовляли теж мовою ідш західного походження. Отже в даному зв'язку слід тільки відзначити, що стародавня єврейська мова викладалася все ж в Києво-Могилянській академії. Першим її викладачем був згаданий вище Сімон Тудорський на початку XVIII віку.

Далі у тій же академії у 1739—47 роках цю мову викладав Варлаам Лащевський. У нього вивчав єврейської мови Григорій Сковорода, який навчався там у

⁹⁵ Акад. И. Ю. Крачковский. Очерки по истории русской арабистики. Избр. соч., т. V (1958), стор. 24—25.

⁹⁶ Г. Н. Нудьга. Листування запорожців з турецьким султаном, К., 1963.

⁹⁷ З цим словом вийшла деяка плутанина, бо по-турецькому "кавун" — قارون значить "дня".

⁹⁸ Цікаво, що тут збережена форма класичної арабської мови, замість говірної "кейдейн".

1738—42 роках. З занепадом, а потім закриттям Київо-Могилянської академії наукова праця у Києві тимчасово занепадає. На Україні в межах Російської держави на деякий час головним культурним осередком стає Харків, аж поки у 1832 році не був заснований Київський університет. Питання розвитку сходознавства у Києві та Наддніпрянщині у XIX — початку XX віків є предметом іншої моєї роботи, яка може розглядатися як продовження даної. Крім того, треба зауважити, що значний розвиток сходознавчих студій ще за середніх віків був на Західній Україні, де у XVI—XVIII віках були, наприклад, значні вірменські колонії, з 1661 року був заснований Львівський університет, а перший український доктор медицини, що одержав західноєвропейську освіту, видатний учений Юрій Дрогобицький (1450—1494) користувався також деякими арабськими творами.

*[Тут закінчується друга частина рукопису (с. 29—43**) і весь твір.]*

* Див. іншу працю ф. №149, оп. 1, справа 16: "Сходознавство у Києві у XIX і початку XX вв.". Машинопис 6/д (90 арк.). Плюс справа №17: "Плани роботи по історії сходознавства у Києві та Наддніпрянщині у VI — початку XX вв."

** пагінація автора в правому верхньому кутку рукопису [В. Р.].

